

MARKÓ ALEXANDRA – DÉR CSILLA ILONA

A diskurzusjelölők használatának életkori sajátosságai

1. Bevezetés

A *diskurzusjelölők* (további, a magyar szakirodalomban használatos elnevezések: *konnektorok, pragmatikai kötőszók, társalgásszervező és -jelölő elemek, bevezető szók és kifejezések* stb.; angol elnevezések: *discourse markers, discourse deictics, discourse connectors, discourse particles, discourse operators, cue phrases* stb., erről bővebben l. Fraser 1999: 932–937; Schourup 1999: 227–265) terminus alatt jellemzően olyan nyelvi-pragmatikai elemeket szokás érteni, amelyek átmeneti pontokat jelölnek a diskurzusban, a diskurzus szegmentálásáról és működtetéséről szolgáltatnak információkat, a diskurzusstruktúrát jelzik; illetve – más megközelítésben – olyan kohézív elemek, amelyek segítenek abban, hogy a beszédpartnerek koherens mentális reprezentációt alakítsanak ki az egymással közölt információkról (Fraser 1999: 931, Louwrese–Mitchell 2003: 199). Például kifejezhetik új téma vagy melléktéma bevezetését: ***Tényleg, hogy sikerült a vizsgád? Mellesleg a baleset mikor történt?***

A diskurzusjelölőket a szakirodalomban funkcionális csoportként tartják számon, amelynek tagjai eredetüket tekintve igen heterogének: különböző szófajokból (határozószó, kötőszó, ige stb.) és eltérő nyelvi szintű egységekből származhatnak (lexémák, különféle szintagmák stb.), emellett nonverbális diskurzusjelölők is léteznek (Schiffrin 1987; a magyar szakirodalomban az ilyen szerepben használatos hümmögések alaptípusainak akusztikai és percpációs vizsgálatát lásd Markó 2005 és 2006). Diskurzusjelölők nagyobb számban a beszélt nyelvben fordulnak elő, de egyes írott műfajokban is megtalálhatók (vö. Schiffrin 2001, Dér 2006). Louwrese és Mitchell 2003-as vizsgálatában körülbelül tízszer annyi diskurzusjelölőt talált a beszélt diskurzusokban, mint az írottakban.

A legtöbb kutatás arra fókuszál, hogy a felnőttek hogyan használják a diskurzusjelölőket a mindennapi társalgásokban. Az a néhány vizsgálat, amely arra irányul, hogy a gyermekek hogyan tanulják meg jelölni a különböző diskurzusszinteket, arra utal, hogy a diskurzusjelölők használata változik az életkor előrehaladtával. A gyermeki nyelvfejlődésben tehát a diskurzusjelölők elsajátítása a pragmatikai tudat(osság) kialakulásának részeként, egyik fontos jelzésként értelmezhető.

Montes (1999) egy spanyol kisgyermek beszédében vizsgálta az *ah, oh, uh, ay, oy, uy, eh, aha, mhm* diskurzusjelölők előfordulásait 1;7 és 3;0 éves kora között, az édesanyjával folytatott 13 társalgásban. Eredményei azt igazolják, hogy a diskurzusjelölők már az anyanyelv-elsajátítás igen korai szakaszában megjelennek. Escalera (2009) 3–5 éves amerikai angol gyermekek beszédében elemezte a diskurzusjelölőket, elsősorban a nemek közötti különbségek szempontjából. Eredményei szerint a diskurzusjelölők használatát nagyobb mértékben határozza meg a szituációba ágyazottság, a kontextuális igények, mint a nemek közötti különbségek.

Pak és munkatársai (1996) többek között az *and*, *okay*, *because*, *so* diskurzusjelölők használatát vizsgálták 1 és 9 éves kor között. Azt találták, hogy a gyermekek nyelvhasználatában a diskurzusjelölők először interakciós vonatkozásokat (az *okay* például egyetértést) jelölnek, majd később textuális funkcióban is megjelennek (például: *Are you okay?* – 'Oké vagy?', azaz: 'Jól vagy?') mintegy 4 éves kortól. Ezzel együtt értelemszerűen a használati kontextusok is kibővülnek az életkor előrehaladtával.

Kyrtzis és Ervin-Tripp (1999) 4 és 7 éves amerikai angol gyerekek beszédét rögzítették játék és történetmesélés közben, és megállapították, hogy az eltérő tevékenységek más-más típusú diskurzusjelölőket hívnak elő, illetve hogy mind az életkor, mind a nemek tekintetében megfigyelhetők mennyiségi és minőségi különbségek. Andersen és munkatársai (1999) az ún. kontrollált improvizáció módszerével 18-18 angol, francia és spanyol anyanyelvű, 4–7 éves gyermek beszédprodukciónak vizsgálták abból a szempontból, hogy a diskurzusjelölők használata milyen mértékben jellemzi a különböző regisztereket. Az eredmények azt mutatták, hogy a vizsgált beszélőközösségekben a gyermekek az iskolakezdés idején már érzékenyek a különböző diskurzusjelölők által közvetített jelentésekre. Ugyanakkor maguk a jelenségek már jóval korábban megjelennek a kommunikációjukban, mint hogy ezeket a regisztereknek megfelelő módon tudnák értelmezni őket.

Egy francia vizsgálat szerint a gyermekek nyelvi viselkedésében 8–10 éves koruk között jelennek meg olyan diskurzusjelölők, mint a *mais* ('de') vagy a *pourtant* ('mégis'). Természetesen kötőszóként ezek már korábban is használatosak, de diskurzusszervezői funkciót csak viszonylag későn kezdenek betölteni (Champeaud–Bassano 1994, idézi Choi 2007). Meng és Schrabback (1999) kutatása többféle hümmögéstípus és a *na* [interjections] előfordulásait elemezte különböző szituációkban 2;8–3;4 éves német anyanyelvű gyerekek felnőttekkel zajló interakcióiban. A hümmögés eső-szökő intonációval fordult elő a leggyakrabban, s míg a felnőtteknél háromféle szerepben jelent meg, a gyerekek csak egyetlen funkcióban (hallgatóként az egyetértésük jelzésére) használták. Az eddig említett kutatások kizárólag a gyermekek nyelvhasználatára vonatkoztak. Furman és Özyürek (2007) 3, 5 és 9 éves gyerekek és felnőttek szóbeli narratíváiban hasonlította össze három török verbális diskurzusjelölő használatát és pragmatikai funkcióit. A hezitációs szerepű *şey* a törökben verbális marker, míg a magyarban vagy az angolban nonverbális (svával vagy más hanggal kitöltött szünet, vö. magyar „özés”, angol *uhhh*). Ezt a diskurzusjelölőt ugyanolyan gyakran használták minden korosztályban. Az 'úgy értem [I mean]' jelentésű *yani* és a 'tudod [y'know]'-nak megfelelő *işte* a 9 évesek és a felnőttek beszédében gyakrabban jelent meg, mint a 3 és 5 éveseknél. A szerzők szerint ez arra utal, hogy bizonyos diskurzusjelölők elsajátítása nehezebb, mint másoké, és ez összefügg az utóbb említett kifejezések többfunkciós (szintaktikai vs. interakciós) voltaival.

Egy korábbi magyar kutatásban (Markó et al. 2010) három típusú, az egyetértést, az egyet nem értést kifejező és a kérdő funkciójú hümmögés produkcióját és

percepcióját vizsgáltuk óvodásoknál, felső tagozatos általános iskolásoknál és felnőtteknél. Az eredmények azt mutatták, hogy az egyetértést és az egyet nem értést jelző hümmögések már 5–7 éves korban kétséget kizáróan részét képezik a gyermekek kommunikációs repertoárjának. Az egyetértő hümmögés figyelemjelző funkciója az óvodásoknál általában még nem tudatosodik, az iskolásoknál azonban már igen. 12-13 éves korra a kérdő hümmögést is felismerik már, feltehetően használják is a mindennapi interakciókban, bár (a produkciós kísérlet 50%-os eredménye alapján) ez még nem feltétlenül tudatos.

A különböző kutatások tehát mind abba az irányba mutatnak, hogy a gyermeki nyelvhasználatban a diskurzusjelölők egyre bővülő kontextusokban jelennek meg. Megfigyelhető az is, hogy az interakciós, közvetlenül a társalgásra vonatkozó jelentésből általánosabb, globálisabb síkra tevődnek át (az interakciós funkció megmaradása mellett).

A jelen kutatásban három magyar diskurzusjelölő, a *hát*, az *így* és az *ilyen* használatát vizsgáltuk gyermek- és felnőttkorban: óvodásoknál, iskolásoknál és felnőtteknél. Hipotézisünk szerint az életkor előrehaladtával ezek a diskurzusjelölők is gyakrabban és egyre több funkcióban jelennek meg.

A *hát* a 16. században határozószóából kötőszóvá alakult, majd a középmagyar korban diskurzusjelölővé (Schirm 2009). A *hát* partikula három fő használati körét különíti el a szakirodalom: lehet általános válaszjelölő, kérdés bevezetésére szolgálhat, illetve a magyarázkodás vagy önjavítás eszközeként is megjelenhet (Kiefer 1988, Németh T. 1998). Árnyaltabban fogalmazva: a *hát* válaszjelölőként mindig a beszédlépés (turn) élén áll, előtte beszélőváltás történik (Schiffrin 1987). Kérdés bevezetőjeként lehet a beszédlépés elején és belsejében is – mivel gyakran retorikai kérdéseket indít (vö. Schirm 2009). A magyarázkodás vagy önjavítás eszközeként a *hát* általában a beszédlépések belsejében bukkan fel (vö. Németh T. 1996).

Eredeti szófaját tekintve az *így* határozószói, az *ilyen* melléknévi mutató névmás. Az *így* ebben a funkciójában jellemzően mód- és állapot-, esetleg fokhatározóként jelenik meg a nyelvhasználatban, másik fő funkcióköre pedig a kötőszói ('tehát, ennél fogva, eszerint'). Az *ilyen* szokványos funkciói a jelzői (*ilyen kabát*) és az állítmányi (*Feri ilyen*), de ugyancsak gyakori 'nagyértékben, ennyire' jelentésben fokhatározóként (*ilyen bizonytalan*), és a mondatból kihagyott névszó helyett állva annak szerepeit ugyancsak felveheti (*megesik az ilyen*). Mindkét névmás ana- vagy kataforikus szerepű, valamely kontextusbeli elemre utal. Ettől eltérően a diskurzusjelölői funkcióban nem azonosítható a korreferens pár sem a szűkebb, sem a tágabb szövegkörnyezetben. A diskurzusjelölői *így* és *ilyen* is olyan elemek előtt jelennek meg nagy számban, amelyek velük azonos mondatrészi szerepet töltenek be, elsődleges funkciójuk tehát az, hogy a követő egységre irányítsák a figyelmet (Dér 2010).

Kutatásunk hipotézise az volt, hogy az életkor előrehaladtával ezek a diskurzusjelölők gyakrabban és egyre több kontextusban jelennek meg. Ennek igazolására megvizsgáltuk az előfordulások gyakoriságát, valamint a beszédlépésen és megnyilatkozáson belüli pozíciójukat, közvetlen kontextusukat.

2. Kísérleti személyek, anyag, módszer

A kutatásban 15 óvodás, 15 középiskolás és 15 felnőtt vett részt. Az óvodások 6-7 évesek, 7 lány és 8 fiú. Mindannyiuk hallása ép, nem beszédhibások, tipikus fejlődésűek, egynyelvűek. A megszokott óvodai környezetükben, beépített mikrofonos magnetofonnal készített velük interjút az óvónőjük. A beszélgetés témája az volt, hogy hol és mivel töltötték a nyarat, mivel szoktak játszani, melyik a kedvenc meséjük stb. (Horváth 2006). Összesen mintegy 45 percnyi hangfelvétel készült velük. A kísérleti személyek másik csoportjába 9 lány és 6 fiú tartozott, ők 15-16 évesek. Mindannyian második osztályos gimnazisták, ép hallók, egynyelvűek. Velük a megszokott iskolai környezetükben számukra ismeretlen kísérletvezetők készítettek interjút, amelyet minidisc-felvevővel rögzítettek (Horváth–Imre 2009). A téma az iskola, a család, a nyári tervek és a továbbtanulás volt. Összesen több mint egy órányi hanganyagot dolgoztunk fel. A 15 felnőtt hanganyaga ugyancsak interjút tartalmaz összesen több mint másfél órányi időtartamban – ezeket a BEA magyar beszélt nyelvi adatbázisból válogattuk ki (az adatbázisra vonatkozóan lásd Gósy 2008). Az interjúk témája a beszélők munkája, hobbija, családja. A felvételek stúdiókörülmények között készültek. A beszélők, 7 nő és 8 férfi, 20–57 évesek, átlagéletkoruk 38,9 év.

A felvételekre vonatkozó további adatokat az 1. táblázat foglalja össze. Az idősebb korosztályoknál nemcsak a beszéidő nagyobb meg a fiatalabbakéhoz képest, hanem – természetesen – az elhangzott szavak száma is mintegy kétszeresére nő az egyes korcsoportok között. Ugyanakkor a beszélőlépések számát tekintve megfordul ez a tendencia, aminek az az oka, hogy a felnőttek gördülékenyen és hosszan beszéltek az adott témáról, alig volt szükség az interjúkészítő segítő kérdéseire, míg a gyerekekre és a fiatalokra jellemzőbb volt, hogy egy-egy kérdésre csak rövid válaszokat adtak, így a felvételvezetőnek/óvónőnek újabb kérdést kellett feltennie.

	Időtartam		Szószám (db)		Beszédlépésszám (db)	
	összes	szóródás	összes	szóródás	összes	szóródás (átlag)
Óvodások	44'39"	1'15"–6'14"	2961	52–465	181	4–28 (12,1)
Középiskolások	67'28"	2'19"–9'32"	6383	192–1196	294	8–31 (19,6)
Felnőttek	97'24"	2'57"–17'41"	11374	292–2182	75	1–12 (5,0)

1. táblázat. A feldolgozott hanganyag mennyiségi mutatói

A vizsgált három elem diskurzusjelölői funkciójú előfordulásait manuálisan válogattuk ki a lejegyzett interjúkból, az írott szöveg és a hangfelvétel együttes figyelembevételével. Egy-egy esetben fordult csak elő, hogy a szöveggörnyezet és a prozódia nem adott elegendő támpontot az eredeti szófajú és a diskurzusjelölői használat elkülönítésére, ezeket a példányokat nem vettük be a vizsgálati anyagba.

(A szintaktikai és a pragmatikai funkció különválasztásának módszertanára lásd Dér–Markó 2010.)

Megvizsgáltuk az egyes diskurzusjelölői előfordulások számát az összes szószámra vetítve, beszélőnként és korcsoportonként. Statisztikai módszerekkel (leíró statisztika, egytényezős varianciaanalízis, korrelációelemzés – SPSS for Windows 16.0) jellemeztük az egyes korcsoportok diskurzusjelölő-használatát.

3. Eredmények

Az anyagban összesen 344 *hát*, 94 *így* és 123 *ilyen* diskurzusjelölőt adatoltunk – a 2. táblázat korcsoportonkénti bontásban mutatja az adatokat.

	<i>hát</i>	<i>így</i>	<i>ilyen</i>
Óvodások	27	25	30
Középiskolások	189	50	46
Felnőttek	128	19	47

2. táblázat. A vizsgált diskurzusjelölők száma korcsoportonként

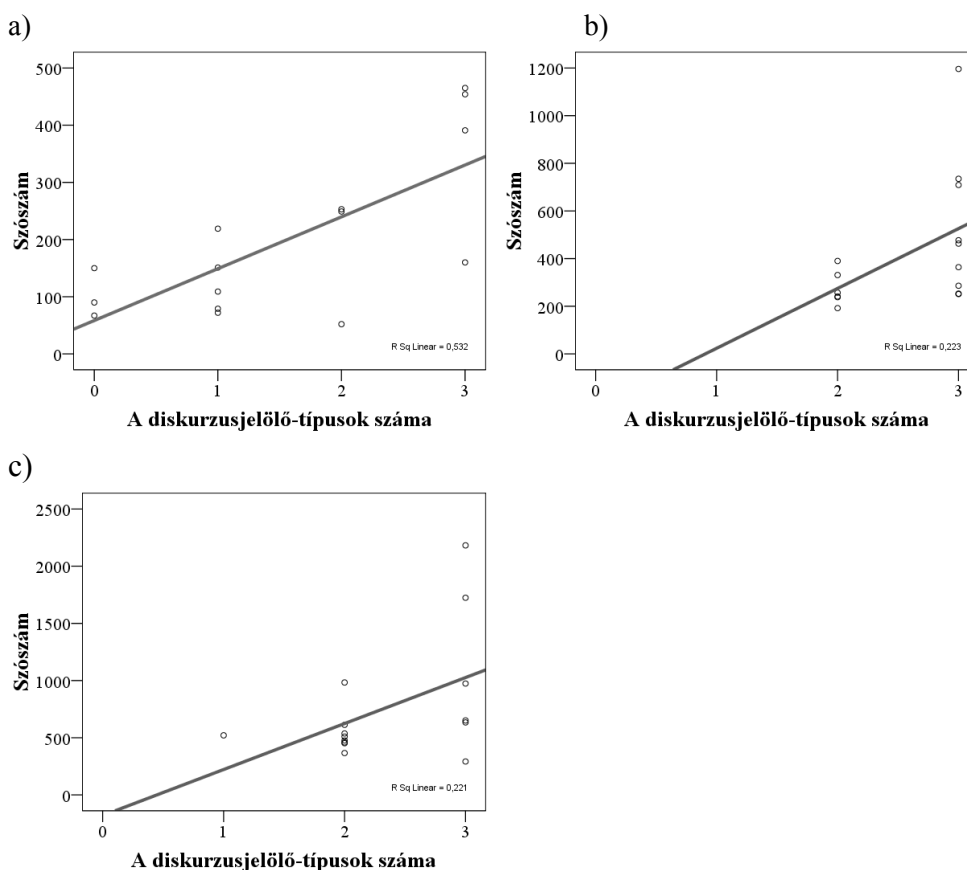
Megvizsgáltuk, hogy az elemzett diskurzusjelölők használata mennyire jellemző az egyes korcsoportba tartozó adatközlők beszédére (3. táblázat). Minden életkori csoportban a *hát* használata volt a leggyakoribb, minden fiatal és felnőtt interjújában előfordult legalább egyszer, és az óvodások kétharmada ugyancsak használta. Az *ilyen* esetében ugyancsak megfigyelhető az életkor előrehaladtával a gyakoribb használat: az óvodások 40%-a élt vele, a gimnazisták és a felnőttek közül pedig mintegy kétszer ennyien. Ugyanakkor ez a tendencia az *így* esetében megfordul: az óvodások és a felnőttek kevesebb mint felénél fordult elő, míg a tizenévesek 80%-ánál. Ez az adat bizonyos mértékig rímelt arra a korábbi kutatási eredményre, amely egyértelműen igazolta az *így* használatának a beszélő életkorával való összefüggését: 20 és 70 év közötti felnőttek beszédprodukciónak elemelve azt kaptuk, hogy minél fiatalabb volt a beszélő, annál gyakrabban használt *így*-et diskurzusjelölői funkcióban (Dér–Markó megj.).

	<i>hát</i>	<i>így</i>	<i>ilyen</i>
Óvodások	10 (67%)	7 (47%)	6 (40%)
Középiskolások	15 (100%)	12 (80%)	12 (80%)
Felnőttek	15 (100%)	6 (40%)	11 (73%)

3. táblázat. A vizsgált diskurzusjelölők előfordulása a beszélők számának függvényében, korcsoportonként

Feltettük azt a kérdést is, hogy a használt diskurzusjelölők megjelenése összefüggést mutat-e a beszédprodukciónak hosszával. Az 1. a)–c) ábra a diskurzusjelölők előfordulását ábrázolja a szószám függvényében korcsoportonként. Az óvodások esetében igazolást nyert az az összefüggés, hogy minél több szót ejtett az adatközlő, annál több vizsgált diskurzusjelölő-típus jelent meg a beszédében: a Pearson-próba szignifikáns, erős korrelációt mutatott ki ($r =$

0,729, $p = 0,002$). A középiskolások és a felnőttek esetében nem szignifikáns, közepes összefüggést mutatott a statisztikai elemzés (gimnazisták: $r = 0,472$, $p = 0,076$; felnőttek: $r = 0,470$, $p = 0,077$). (A pontokra illesztett trendvonalak alapján a különbség jól látható.) Az ábrákból az is kivehető, hogy míg az óvodások között nagyjából azonos arányban voltak olyan beszélők, akik egy, két vagy három diskurzusjelölőt, illetve akik egyet sem használtak, addig az idősebb korosztályokban (egy kivétellel) mindenkinél legalább kétféle diskurzusjelölő jelent meg.

1. ábra. A diskurzusjelölő-típusok előfordulása a szószám függvényében, korcsoportonként: a) 6-7 évesek, b) 15-16 évesek, c) felnőttek

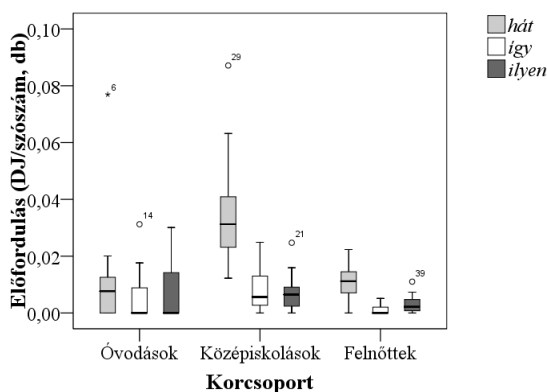
Elemztük, hogy az egyes korcsoportokba tartozó beszélők produkcióiban milyen gyakran fordulnak elő a vizsgált diskurzusjelölők. Az előfordulási gyakoriságot a szószámra vonatkoztatva állapítottuk meg. Ezeknek a korosztályonkénti átlagértékét összegzi a 4. táblázat. A diskurzusjelölők gyakorisági sorrendjét a *hát* vezeti; a kisgyerekeknél és a felnőtteknél az *ilyen*, a gimnazistáknál az *így* került a második helyre. Mindhárom diskurzusjelölő a tizenévesek beszédében jelent meg

átlagosan a leggyakrabban, a *hát* gyakorisága azonban kiugró – mintegy háromszor gyakrabban fordul elő náluk, mint a két másik korcsoportban. Az *ilyen* esetében az óvodások adata megközelíti a középiskolásoknál kapott értéket, míg a felnőttek átlaga ennek alig a fele. Az *így* mint diskurzusjelölő az óvodások nyelvhasználatában gyakoribbnak látszik, mint a felnőttekében, a *hát* előfordulási gyakorisága viszont azonos ebben a két korcsoportban.

	<i>hát</i> /szószám	<i>így</i> /szószám	<i>ilyen</i> /szószám
Óvodások	0,0116	0,0058	0,0071
Középiskolások	0,0356	0,0089	0,0072
Felnőttek	0,0121	0,0012	0,0032

4. táblázat. Az egyes diskurzusjelölők átlagos előfordulási gyakorisága a szószámra vetítve, korcsoportonként

A 2. ábrán a szószámra vetített előfordulási gyakoriság szóródását látjuk az egyes diskurzusjelölők esetében, korosztályonként. A *hát* kiugró gyakoriságát a középiskolás korcsoportban a dobozdiagram is megerősíti. Érdekes ugyanakkor, hogy voltak olyan óvodás adatközlők, akik relatíve gyakrabban használták az *ilyen* elemet diskurzusjelölőként, mint az idősebbek közül bárki.

2. ábra. Az egyes diskurzusjelölők előfordulási gyakorisága a szószámra vetítve: az adatok szóródása korcsoportonként

Egytényezős varianciaanalízissel (one-way ANOVA) megvizsgáltuk, hogy kimutatható-e statisztikai különbség az egyes korosztályok nyelvhasználatában az elemzett diskurzusjelölőket tekintve. A *hát* esetében a statisztikai próba szignifikáns eredményt adott [$p < 0,001$, $F(2, 42) = 10,443$], és a Tukey-féle post hoc teszt szerint bármely két korcsoport összehasonlításában is szignifikáns az eltérés ($p = 0,001$ mindenhol). Az *így*-nél ugyancsak igazolódott a csoportok közötti variancia [$p = 0,016$, $F(2, 42) = 4,537$], de a post hoc teszt csak a középiskolások és a felnőttek között adott szignifikáns eredményt ($p = 0,013$). Az *ilyen* tekintetében a csoportok között nincs statisztikai eltérés.

A mennyiségi mellett minőségi elemzés is végeztünk, ahol vizsgáltuk az elemek előfordulási helyét és a szövegben betöltött szerepüket.

A *hát* a korpuszunkban mindig megnyilatkozáségség elején jelent meg (grammatikai megközelítéssel: tagmondatkezdő helyzetben). Az adatok elemzése alapján nyolc csoportba soroltuk a *hát* által betöltött funkciókat – ezek korosztályonkénti arányait mutatja be a 3. ábra. Mind a 8 funkciót a felnőttek hangfelvételei alapján tudtuk elkülöníteni, a középiskolásoknál 6, az óvodásoknál pedig 3 funkciót adatoltunk. Jól látszik tehát a funkcióbővülési tendencia az életkor előrehaladtával.

A szakirodalomban általános válaszelőzőnek (a magyarra l. pl. Németh T. 1998, az angol *well* elemzésére l. pl. Schiffrin 1987: marker of response) nevezett szerepben jelent meg ez a diskurzusjelölő a relatíve leggyakrabban, mindhárom korcsoportban. Megjegyzendő, hogy bár az összes előfordulás arányában a gyerekeknél tűnik a legdominánsabbnak ez a funkció (81,5%, míg a középiskolásoknál 73,5, a felnőtteknél pedig 24,2%), ugyanakkor ha megvizsgáljuk, hogy a beszédlépések (turn) hány százaléka kezdődött *hát*-tal, azt az eredményt kapjuk, hogy a középiskolások beszédlépéseinek 47,3%-a, a felnőttek beszédlépéseinek 41,3%-a, az óvodások beszédlépéseinek viszont csak 12,2%-a kezdődött ezzel az elemmel (a beszédlépések számát lásd az 1. táblázatban).

Példa a korpuszból (a példák mögött zárójelben a beszélő életkora):

(1) Interjúkészítő: *és mi az ami különös vagy mi tetszik benne?*

Adatközlő: ***hát** szerintem a gyerekekkel való fog [foglalkozás] tehát hogy gyerekekkel foglalkozhatom* (31)

A középiskolások és a felnőttek anyagában többször előfordul, hogy a beszélő azután indítja *hát*-tal a választ, hogy részben vagy egészben megismételte a kérdést, például:

(2) Interjúkészítő: *mit tervezel a nyárra?*

Adatközlő: *a nyárra? **hát** azt terveztem hogy biztosan meglátogatom a nagyszüleimet* (15)

A második leggyakoribb funkció az óvodások és a felnőttek esetében is a beszédtervezési volt. A felnőttek anyagában megjelenő előfordulások 21,9%-a utal arra, hogy a *hát* a tervezési diszharmónia feloldására, időnyerésre szolgál, ez az arány a gyerekeknél 11,1%, a fiataloknál pedig 3,7%. Például:

(3) *pont azt kell használni ami hat [szünet] ja és **hát** fee **hát** ez ez ez **hát** ma nincs más ni ne nem nem lehet bocsánat hogy bele belezörejedekek ööö hatni kell* (20)

(4) ***hát** Káposztásmegyere [Káposztásmegyeren] lakunk anyával anyu [szünet] ööö **hát** hogy mondjam projekt menedzsment tanácsadó* (15)

(5) *az ilyen ilyen **hát** úgy így ilye fe- fölül így fő- hátra lehetett húzni* (6)

A harmadik olyan funkció, amely mindhárom csoportban megjelent, a konklúziószoói volt: a felnőtteknél 8,6, a gimnazistáknál 2,1, a gyerekeknél 7,4%-ban (ez utóbbi azonban csak 2 előfordulást jelent). A kisgyerekeknél találjuk a legegyszerűbb szerkezeteket, például:

(6) *az is jó meg így tornázunk így táncolok úgyhogy futkározok edzek [szünet] **hát** ennyi* (7)

Az idősebbeknél egész összegző tartalmú megnyilatkozásokegységeket is bevezet a *hát*:

(7) *és azt gondolom hogy a diákok egy jó része szeretheti meert mert hogy visszajönnek öö szakszemináriumokra hát ez az én egyetemre kerülésemmek a története* (28)

A középiskolásoknál (9,0%-kal) a második, a felnőtteknél (18,8%-kal) a harmadik leggyakoribb csoportba azok az előfordulások tartoznak, amelyek magyarázkodást vagy magyarázatot, pontosítást, kiegészítést, önkorrekciót vezetnek be (hasonló eredményt kapott Németh T. 1996). Magyarázkodásra példa a (8), önkorrekciót és pontosítást tartalmaz a (9), a (10) pedig pontosításként és kiegészítésként is értelmezhető.

(8) *de hogy ezeket mind meg kellett élni ahhoz hogy most [szünet] a mostani [szünet] gondolkodásom tát [tehát] jó hát ez nem egy olyan nagy út* (20)

(9) *meg ilyen régi, rég hát nem régies de inkább olyan hangzású, mint [szünet] nem ilyen rockosabb stílusú* (16)

(10) *hát sportoltam, de most abbahagytam hát igazából kétéves korom óta úsztam* (15)

A mondanivaló egyszerű továbbfűzésének szerepét a gimnazistáknál 6,9, a felnőtteknél 11,7%-ban töltötte be a *hát*. Ezekről külön csoportosítottuk azokat, amelyek új témát vezettek be (4,8 és 3,9%), mint például a (11)-ben:

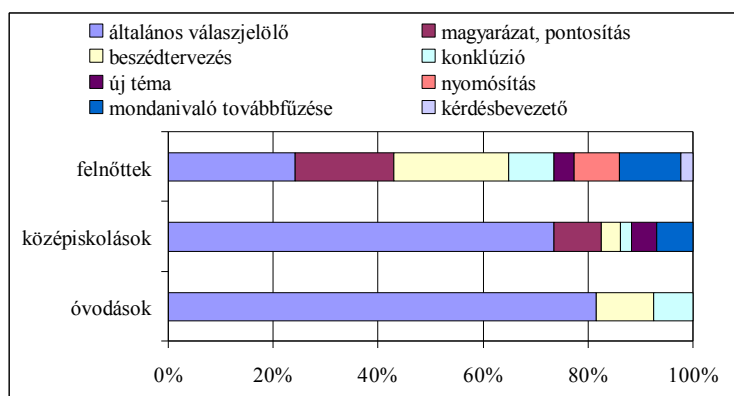
(11) *hát nem tudom lehet hogy csak unatkozott volna nem tudom mindegy de hát apukám ilyen vállalkozószerűség* (15)

Csak a felnőtteknél adatoltunk olyan előfordulásokat (8,6%-ban), amelyeknek a funkciója a nyomósítás volt:

(12) *és akkor megkapta ez a kislány hát ő volt a leg [szünet] rendesebben aki hordta a készülékeket* (45)

Ugyancsak kizárólag ebben a korosztályban jelent meg a kérdésbevezető funkció (2,3%), természetesen a beszélők interjúalanyi szerepéből adódóan retorikai kérdések elején, például:

(13) *és akkor kisgyerekekről beszélünk hát ki az aki jó fiúként mondjuk harmadik osztályban?* (33)

3. ábra. A *hát* előfordulásainak funkciómegoszlása a vizsgált korcsoportokban

Az életkor előrehaladtával az *így* funkciója nem változik meg jelentősen, hiszen minden korcsoport beszédében az a szerepe, hogy a rákövetkező nyelvi egységre irányítsa a figyelmet. Amiben változást, illetőleg bővülést tapasztalunk, az a követő szó szófaja (4. ábra). Míg az óvodásoknál az esetek 64,0%-ában igét előz meg az *így*, a középiskolásoknál ez már csak 30,0%, a felnőtteknél pedig 5,3%. Példák:
 (14) *van olyan hogy rádé- bekapcsoljuk a rádiót azt közbe így táncolook* (6)
 (15) *igazából márr szaknyelvet is tanulok és akkor így gondolom használni fogom*
 (16)

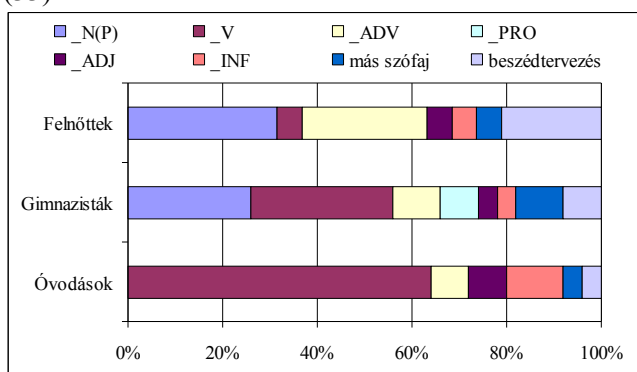
Vagyis: az életkor előrehaladtával az *így* diskurzusjelölői használata egyre nagyobb mértékben távolodik az eredeti szintaktikai, határozói minőségétől. Eközben a gimnazistáknál és a felnőtteknél 26,0 és 31,6%-ban találunk főnevet vagy főnévi csoportot kiemelő *így* diskurzusjelölőt (16), míg az óvodásoknál nem volt erre példa. Ezek jellemzően határozói mondatrészi szerepet betöltő főnévi alakulatok, amelyek tehát már az *így* elemmel azonos funkciójúak.

(16) *ez az aktív pihenés az amit előtérbe helyezünk így a családon belül is* (31)
 Hasonló elemszám-növekedést látunk a határozószók esetében (óvodások: 8,0%, fiatalok: 10,0%, felnőttek: 26,3%) is, ahol ugyancsak funkcióazonosság jelentkezik, például:

(17) *bár mióta ugye ismerem Rékát így idén megismertem mondta hogy valószínűleg nem lesz sok szabadidőm idén nyáron* (16)

A többi szófaj tekintetében nincs jelentősebb változás az életkor növekedésével párhuzamosan, ugyanakkor feltűnő, hogy – akárcsak a *hát* esetében – megnő a beszédtervezéssel kapcsolatba hozható *így*-előfordulások aránya. A gyerekeknél 4,0% [az egyetlen ilyen realizáció olvasható fent az (5)-ben], a fiataloknál 8,0, a felnőtteknél 21,1% – például:

(18) *tehát hogy így [szünet] hogy tényleg így hogy a világban két lábbal járó és és ööö [szünet] két szemmel néző [szünet] értelmiségi em embereknek is nehéz néha* (33)

4. ábra. Az *így* előfordulásainak megoszlása a vizsgált korcsoportokban

Az *ilyen* esetében ugyancsak azt találtuk, hogy a funkciót, illetve a kontextust/pozíciót tekintve nincs jelentős eltérés a tizenévesek és a felnőttek nyelvi viselkedése között (5. ábra), náluk a melléknevet megelőző *ilyen* a leggyakoribb (58,7% és 57,4%), például:

(19) *Budapesten lakunk a nyolcadik kerületbe de szerencsére **ilyen** normálisabb részén* (15)

Megjegyezzük, hogy bár az *ilyen* eredeti (szintaktikai) szerepeinek egyike, hogy fokhatározóként állhat melléknév előtt, az itt látható diskurzusjelölői használatban nincs szó határozói funkcióról, pusztán a jelző erősítéséről. Ezt sok esetben a prozódia egyértelműsíti, hiszen az *ilyen* fokhatározóként lehet hangsúlyos, diskurzusjelölőként azonban nem (az *így* szintaktikai és pragmatikai funkciója között ugyanilyen különbség van, vö. Dér–Markó 2010). Támpontot adhat az is, hogy a diskurzusjelölői *ilyen* középfokú melléknév előtt is szerepelhet [l. pl. a (19)-ben], amíg fokhatározóként agrammatikus alakulatot eredményezne.

Ezzel szemben a korai nyelvhasználatban az a legdominánsabb típus, amikor az *ilyen* beszédtervezési probléma áthidalására, időnyerésre szolgál: 48,3%. Ennek a típusnak az aránya a felnőtteknél 14,9, a gimnazistáknál 4,3 %. A legfiatalabb adatközlőktől lásd fent az (5), valamint alább a (20) példát:

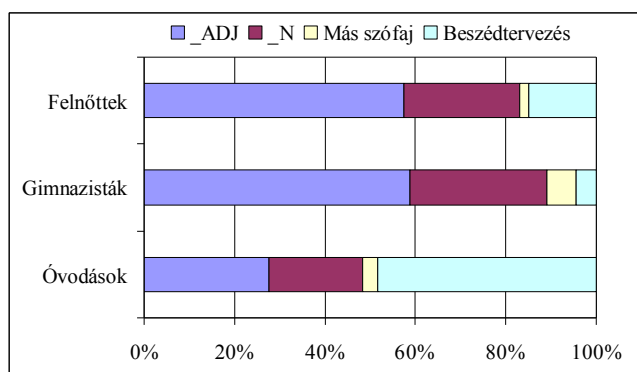
(20) *meg [szünet] a legmélyebb víz szélén van egy **ilyen** mi is? egy **ilyen** vi- víz ami így lejtős és on- onnan beleugrátam*

(21) *van egy hús ami nem is magyar hanem román és nem jut eszembe a neve hogy hogy hívják de **ilyen** kis **ilyen** hurkaszerű kis hús* (16)

Nagyjából azonos gyakoriságú a különböző korcsoportokban az az eset, amikor a következő főnév kiemelése az *ilyen* pragmatikai funkciója: az óvodásoknál 20,7%, a középiskolásoknál 30,4%, a felnőtteknél pedig 25,5%-ban jelentek meg ezek.

Például:

(22) *tehát kicsit a gyerekek szájából **ilyen** csalódottságot éreztem* (50)

5. ábra. Az *ilyen* előfordulásainak megoszlása a vizsgált korcsoportokban

Az *ilyen* esetében tehát – az *így*-nél látottakkal ellentétben – a beszédtervezéssel összefüggő szerep visszaszorul az életkor előrehaladtával, ugyanakkor – az *így*-hez hasonló módon – az egyértelműen pragmatikai kiemelő funkció megerősödik.

4. Következtetések

Kutatásunkban három magyar diskurzusjelölő előfordulásait vizsgáltuk kisgyermek, tizenéves és felnőttek interjúiban kvalitatív és kvantitatív módszerekkel. A *hát* esetében egyértelműen teljesült az a hipotézisünk, mely szerint az életkor előrehaladtával funkcióbővülés tapasztalható. Ezzel párhuzamosan azt is láttuk, hogy a középiskolás korosztály beszédében igen gyakori ez az elem, a felnőtteknél azonban relatíve kevesebb elemszámban realizálódik a több funkció. Az *így* és az *ilyen* esetében nem funkcióbővülést, hanem –eltolódást láttunk: a legpregnansabban diskurzusjelölői funkció (a figyelem ráirányítása következő egységre) az életkor növekedésével egyre erősödik. Ellentétes tendenciaként jelentkezik ugyanakkor e két (eredetileg) mutató névmas esetében, hogy az *így* egyre inkább, az *ilyen* azonban egyre kevésbé tölt be a beszédtervezést segítő, hezitációs funkciót. A kisgyerekeknél tapasztalt nagyarányú *ilyen*-használat arra utal, hogy egy részüknek már van stratégiája a tervezési diszharmóniák felszíni leplezésére, az időnyerésre. Felnőtteknél a leggyakrabban alkalmazott áthidaló stratégia a kitöltött szünet (Gósy 2003), az óvodások beszédében azonban jóval ritkább. Horváth Viktória (2009) a vizsgált 6-7 éves gyermekek spontán beszédében percenként átlagosan 1,58 kitöltött szünetet adatolt, míg felnőtteknél 3,82-t (ez statisztikailag szignifikáns különbség). „Az óvodások beszédében nemcsak jóval ritkább a kitöltött szünet, mint a felnőttekében, de a vizsgált 6–7 évesek egyötödénél még nincs is jelen a beszédben” (135). Tehát valószínűsíthető, hogy azok a gyerekek, akik élnek valamilyen, a beszéd folyamatosság látszatát keltő stratégiával, még inkább kiüresedett jelentésű szavakat használnak, mint kitöltött szünetet, és később fordul meg ez a tendencia.

A fent elemzett nyelvi elemek hasonlítanak abban, hogy mindhármukkal kapcsolatban jellemző a stigmatizáló megközelítés. A „*hát*-tal nem kezdünk mondatot” babonája nagyon elterjedt (vö. Domonkosi 2007, Schirm 2008). A Nyelvművelő kézikönyv (Grétsy–Kovalovszky 1980) példaként hozza az *így*-et (a *hát* és mások mellett) mint kárhozzátandó „beszédtöltelék”-et (323), és ugyancsak a „káros” töltelékszavak között említi mindhárom elemet Pestessy (2006). A stigmatizáltság minden bizonnyal abból ered, hogy korábban – vizsgálati adatok hiányában – felesleges, funkciótlan, „töltelék” elemeknek tartották ezeket. Az újabb (fent már idézett) tanulmányok és a jelen kutatás is azt az eredményt hozta, hogy ezek a szavak (az eredetitől eltérő használatban sem) nem nélkülözhetők a diskurzusból, hiszen a beszélőről, mondanivalójához való viszonyulásáról, a beszédtervezési folyamatról stb. szolgáltatnak információt, azaz pragmatikai funkciójuk van.

Irodalom

- Andersen, E. S.–Brizuela, M.–DuPuy, B.–Gonnerman, L. 1999. Cross-linguistic evidence for the early acquisition of discourse markers as register variables. *Journal of Pragmatics*. 31: 1339–1351.
- Choi, I. 2007. How and when do children acquire the use of discourse markers? In Hilton, N.–Arscott, R.–Barden, K.–Krishna, A.–Shah, S.–Zellers, M. (eds.): *CamLing 2007: Proceedings of the Fifth University of Cambridge Postgraduate Conference in Language Research*. Cambridge: Cambridge Institute of Language Research, 40–47.
- Dér Csilla Ilona 2006. Diskurzusszerveződés és grammatikalizáció. *Nyelvtudományi Közlemények*. 102: 247–264.
- Dér Csilla Ilona 2010. „Töltelékelem” vagy új nyelvi változó? A hát, úgyhogy, így és ilyen újabb funkciójáról a spontán beszédben. *Beszédkutatás 2010*. 159–170.
- Dér, Cs. I.–Markó, A. 2010a. A pilot study of Hungarian discourse markers. *Language and Speech* 53(2): 135–180.
- Dér Csilla Ilona–Markó Alexandra 2010b. Diskurzusjelölők használata az életkor és a nem függvényében. In Gecső Tamás – Sárdi Csilla (szerk.): *Új módszerek az alkalmazott nyelvészeti kutatásban*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 78–85.
- Domonkosi Ágnes 2007. Nyelvi babonák és sztereotípiák: a helyes és a helytelen a népi nyelvészeti szemléletben. In Domonkosi Ágnes–Lanstyák István–Posgay Ildikó (szerk.): *Műhelytanulmányok a nyelv műveléséről*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 71. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 141–153.
- Escalera, E. A. 2009. Gender differences in children’s use of discourse markers: Separate worlds or different contexts? *Journal of Pragmatics* 41: 2479–2495.
- Fraser, B. 1999. What are discourse markers? *Journal of Pragmatics*. 31. 931–952.
- Furman, R.–Özyürek, A. 2007. Development of interactional discourse markers: Insights from Turkish children’s and adults’ oral narratives. *Journal of Pragmatics* 39: 1742–1757.
- Gósy Mária 2003. A spontán beszédben előforduló megakadásjelenségek gyakorisága és összefüggései. *Magyar Nyelvőr* 127. 257–277.
- Gósy Mária 2008. Magyar spontánbeszéd-adatbázis – BEA. *Beszédkutatás 2008*. 194–207.
- Grétsy László–Kovalovszky Miklós 1980. *Nyelvművelő kézikönyv*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Horváth Viktória 2006. A spontán beszéd és a beszédfeldolgozás összefüggései gyerekeknél. *Beszédkutatás 2006*. 134–146.
- Horváth Viktória 2009. Funkció és kivitelezés a megakadásjelenségekben. PhD-értekezés. ELTE, Budapest.
- Horváth Viktória–Imre Angéla 2009. A diszlexia tünetei a spontán beszédben. *Beszédkutatás 2009*. 240–255.
- Kiefer, F. 1988. Modal particles as discourse markers in questions. *Acta Linguistica Hungarica* 38: 107–125.
- Kyrtzisz, A.–Ervin-Tripp, S. 1999. The development of discourse markers in peer interaction. *Journal of Pragmatics*. 31: 1321–1338.

- Louwerse, M. M.–Mitchell, H. H. 2003. Toward a taxonomy of a set of discourse markers in dialog: A theoretical and computational linguistic account. *Discourse Processes*. 35. 3. 199–239.
- Markó Alexandra 2005. „Szavak nélkül.” Nonverbális vokális közlések fonetikai elemzése. *Magyar Nyelvőr*. 129: 88–104.
- Markó Alexandra 2006. Nonverbális vokális jelek a társalgásban. *Beszédkutatás 2006*. 57–68.
- Markó Alexandra–Grácsi Tekla Etelka–Imre Angéla 2010. A diskurzuszjelölők használatának fejlődése: a hümmögés formai és funkcionális sajátosságai különböző életkorokban. In Navracsics Judit (szerk.): *Nyelv, beszéd, írás. Pszicholingvisztikai tanulmányok I. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához* 107. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 82–92.
- Montes, G. M. 1999. The development of discourse marker in Spanish: interjections. *Journal of Pragmatics*. 31: 1289–1319.
- Németh T. Enikő 1998. A *hát, így, tehát, mert* kötőszók pragmatikai funkciójának vizsgálata. *Magyar Nyelv* 94: 324–331.
- Németh T. Enikő 1996. *A szóbeli diskurzusok megnyilatkozáspéldányokra tagolása*. Nyelvtudományi Értekezések 142. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Pak, M.–Sprott, R.–Escelera, E. 1996. Little words, big deal: the development of discourse and syntax in child language. In: Slobin, D. I.–Gerhardt, J.–Kyratzis, A.–Jiansheng, G. (eds.): *Social interaction, social context and language. Essays in honor of Susan Ervin-Tripp*. Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates. 287–305.
- Pestessy József 2006. A töltelékszavakról. *Magyar Orvosi Nyelv*. 2: 63–64.
- Schiffrin, D. 1987. *Discourse markers*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schirm Anita 2008. A *hát* diskurzuszjelölő partikulához kötődő nyelvhasználati stratégia. In: Gecső Tamás–Sárdi Csilla (szerk.): *Jel és jelentés*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 289–296.
- Schirm Anita 2009. Partikula és/vagy diskurzuszjelölő? In Keszler Borbála–Tátrai Szilárd (szerk.): *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához* 88. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 304–311.
- Schourup, L. 1999. Discourse markers. *Lingua* 107. 227–265.